

II

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 011/016:908(477.75):930.2

Геннадій Каушлієв (м. Сімферополь)

“ШЛЯХ НА КОРИСТЬ”: КРИМСЬКА ПОДОРОЖ ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ ІІ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ КРАЮ

Розглянуто роль подорожі імператриці Катерини ІІ до Криму для подальшого розвитку краю. Розкрито значення поїздки для дипломатичних інтересів Російської імперії. Зроблено висновок про те, що ця поїздка відкрила собою початок наукового вивчення півострова.

Ключові слова: Крим, Катерина ІІ, краєзнавство.

Рассмотрена роль путешествия императрицы Екатерины ІІ в Крым для дальнейшего развития края. Раскрыто значение поездки для дипломатических интересов Российской империи. Сформулирован вывод о том, что эта поездка стала началом научного изучения полуострова.

Ключевые слова: Крым, Екатерина ІІ, крымоведение.

В історичній літературі неодноразово розглядалася подорож імператриці Катерини ІІ на південь Росії, здійснена 1787 року, напередодні війни з Туреччиною. Ця подія посідає помітне місце і в історії Східного питання. Вона була знаковою в адміністративній діяльності князя Г. О. Потьомкіна, саме під час цієї поїздки удостоєного титулу “Таврійський”.

Спочатку вся подорож замислювалася не лише як грандіозна демонстрація сили Російській імперії, що на той час досягла значних успіхів у справі розширення своєї території та міжнародного впливу, але і як внутрішньополітична акція, яка мала привернути увагу до освоєння нових територій. Офіційна мета подорожі полягала в ознайомленні з результатами освоєння великих територій, приєднаних до Росії за умовами Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року та з включенням Криму до складу імперії 1783 року. Ця генеральна мета доповнювалася не менш важливими завданнями, насамперед зовнішньополітичного плану — поїздка мала демонстративний характер і повинна була переконати Оттоманську Порту, що утвердження Росії в Північному Причорномор’ї та Криму має характер не тимчасової акції, “а заходу, розрахованого на вічні часи”¹.

Настільки масштабну поїздку підштовхнуло й бажання зацікавленого в подорожі Катерини князя Г. О. Потьомкіна. Його противники при дворі повідомляли імператриці про нерациональне використання колосальних коштів в освоєнні краю. Проти фаворита імпе-

ратриці створювали інтриги такі відомі люди, як президент Академії наук К. Р. Дашкова через свого сина, П. О. Румянцев та ін.².

Сама ж Катерина ІІ в розмові з графом Луї Філіппом Сегюром зазначала, що подорож здійснюється не лише для того, щоб оглянути міста, добре знайомі їй вже за планами й описами, але щоби бачити людей і надати їм можливість бачити імператрицю, наблизитися до неї, подати їй скарги й цим поправити багато “упущень і несправедливості”³.

Ідея офіційної поїздки до Криму імператриці та її найважливіших чиновників стала визрівати ще 1780 року, коли Катерина ІІ з подачі Вольтера захопилася так званім Грецьким проектом, що передбачав відновлення грецької монархії, звільнення Греції з-під турецького владарювання⁴. Ідею особисто переконатися в успіхах освоєння краю подав Катерині австрійський імператор Йосиф ІІ під час зустрічі монархів у Могильові 1780 року. Імператриця мала намір скористатися порадою імператора 1784 року, проте чума, занесена до Херсона, перешкодила тоді здійсненню цього плану⁵.

Г. О. Потьомкін, якому доручалися всі питання організації подорожі, розпочав із розроблення маршруту, будівництва або розширення й благоустрою доріг, підготовки транспорту. Разом із гофмейстером О. А. Безбородком вони продумали весь шлях, аж до днів і годин у місцях зупинок, а також церемоніалу зустрічей, склали й затвердили укази імператриці щодо подорожі. Ці розпоряджен-

ня розсилалися на місця у вигляді ордерів із детальним розкладом шляху, місць зупинок, обідів, ночівель і станцій. Наказувалося будувати в новому краю й дорожні палаци⁶. Інженер-полковникові М. І. Корсакову доручалося будівництво дороги до Криму через Кізі-Жерман і Перекоп. При цьому Г. О. Потьомкін вимагав дорогу “зробити багатою рукою, аби не поступалася римським. Я назву її Катеринський шлях”⁷.

Детальний план поїздки було складено 1784 року, а через півроку, 2 березня 1786 року, в листі М. П. Архарову детальний маршрут подорожі повідомляла сама імператриця. Зрештою маршрут був таким: Луга — Великі Луки — Смоленськ — Новгород-Сіверський — Чернігів — Київ — Катеринослав — Херсон — Перекоп — Бахчисарай — Севастополь — Ак-Мечеть — Карасубазар — Судак — Старий Крим — Феодосія — Генічеськ — Маріуполь — Таганрог — Бахмут — Білгород — Обоянь — Курськ — Орел — Мценськ — Тула — Серпухов — Москва — Клин — Торжок — Вишній Волочок — Новгород — Санкт-Петербург. Усього мандрівники мали проїхати 5657 верст, у тому числі — 446 по воді⁸. Мандрівники мали намір також відвідати фортецю Кінбурн, зведену навпроти Очакова, але турецький флот, що підійшов туди, перешкодив цьому⁹. Згідно з первинним планом передбачалося відвідати й землі Війська Донського, але Г. О. Потьомкін відмовився згодом від цього наміру через необхідність швидшого облаштування маршруту до Криму.

Загалом кількість станцій перевищила п’ятдесят тисяч¹⁰. Від Петербурга до Києва було влаштовано 76 станцій, на кожній з них приготували по 550 коней. На кожній станції споруджувалися приміщення для зберігання запасів: три рогатих худоби, три теляти, 15 курок і 15 гусей, два пуди питльованого борошна, один пуд коров’ячого масла, 500 яєць, 6 окостів, фунт чаю, півпуда кави, барильце оселедців, два пуди цукру, вина білого й червоного по три відра, 50 лимонів, а також пиво. На станціях, де не передбачалося ні обідати, ні ночувати, про запас заготовлювалися холодні закуски¹¹. Французький посол Л. Ф. Сегюр записав у щоденнику: “Скрізь знаходимо ми теплі покої, відмінні вина, рідкісні плоди й вишукані страви”. Усіх прибулих селили та годували за рахунок Її величності. “Вона заборонила нам за що-небудь платити”, — не без задоволення відзначав посланник¹².

У напрямку руху з обох боків дороги повинні горіти вогнища. У кожному місті для мандрівників влаштовувалися ілюмінації, а інколи й феєрверки¹³. Частина подорожі проходила по Дніпру. Для полегшення просування на південь було підірвано пороги й зрівняно піщані обмілини. Галери оздоблювалися в римському стилі й вирізнялися величезними розмірами та багатством убрання. На найбільшій галері “Десна”, оздобленій золотом, їхала імператриця з наближеними. Тут була велика їдальня, в якій давалися урочисті обіди. Флотилію з усіх боків оточували шлюпки та човники. На них мандрівники відвідували один одного. Загальна кількість прислуги, без врахування веслярів, становила три тисячі осіб¹⁴. Каюти обладнувалися вмивальниками із запасом води, зручними ліжками, оббитими китайською тафтою диванами, письмовими столами з червоного дерева, кріслами. На кожному з найбагатше улаштованих суден був зал для музики, загальний салон із бібліотекою та влаштований на палубі навіс. Дванадцять музикантів супроводжували веселою мелодією кожен прихід і відхід гостей. Супутники з найближчого оточення сходилися за столом на галері Катерини. При цьому спеціальна галера з обідньою залом на сімдесят місць для важливих прийомів завжди плівла поруч¹⁵.

Особлива увага приділялася будівництву так званих дорожніх палаців. Їх передбачалося зводити за задалегідь надісланим зі столиці планом. За розпорядженням Г. О. Потьомкіна всі палаци забезпечувалися меблями, посудом і столовою білизною з Курська та Москви. Їхні стіни оздоблювалися різнобарвними шовковими матеріями під колір меблів, розписувалися художниками, роззолочувалися й прикрашалися. При палацах влаштовувалися сади в англійському стилі¹⁶.

Для подорожі навіть будувалися цілі міста, наприклад — на лівому березі Дніпра, навпроти Херсона — Олешин. Бригадирові І. І. Синельникову, що будував Катеринослав, наказувалося, щоб місто відповідало імені Великої Імператриці, а Кременчуку, який катеринський фаворит вибрав своєю резиденцією, передбачалося надати вигляду столичного міста. Розвивалися й улаштовувалися Херсон, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь¹⁷. Відвідавши Херсон, 13 травня 1787 року Катерина II написала листа московському головнокомандувачу Петру Дмитровичу Єропкіну:

“Дитя се не існувало ще вісім років тому. Спочатку проїхали кам’яні казарми шести полків, потім повернули праворуч, в’їхали у фортецю, яка за себе стоїть і в оздобленні цілком устигне нинішнім літом і незрівнянно краща Києво-Печерської. Усередині фортеці багато військових будівель закінчено, деякі опоряжаються. Церква кам’яна прекрасна. Виїхавши з фортеці, повернули ми до Адміралітету, в якому всі магазини та будівлі кам’яні, покриті залізом. Народу тут, крім військових, велика кількість і різномовні з більшої частини Європи. Я можу сказати, що мої наміри в сьому краю приведені до такої міри, що не можна їх залишити без належної похвали. Старанне піклування скрізь видно, і люди до того вибрані здібні”¹⁸.

1786 року було видано унікальний путівник — подорожній щоденник для учасників мандрівки. Книга на 149 сторінок, що мала назву “Всіх міст, річок, містечок і гідних зауваження урочищ, через подорож сю прослідувати має, пропонується тут географічний та історичний короткий опис, а наприкінці сього й маршрут, із даними скільки від кожного стане до іншого верст”. У вигляді додатка до путівника вміщувалася карта подорожі¹⁹. Це був практично перший такий довідник про південь країни.

До очікуваної грандіозної події готувалася й преса. Вже під час подорожі в газеті “Столичные ведомости” публікувався “Журнал подорожі...”, який вів секретар імператриці Олександр Васильович Храповицький. Пізніше його видали окремою книгою. “Журнал подорожі...” мав офіційний характер і містив звіт про час приїзду до того або іншого міста, відомості про аудієнції, нагородження, урочисті обіди. Необхідність такого видання була викликана тим, що в Європі спостерігали за ходом офіційного вояжу, тому журнал був необхідний для “відрази в столицях марних розмов”²⁰.

Супроводжувати імператрицю в подорожі мала велика свита придворних та іноземних посланників, серед яких були австрійський посол Кобенцель, французький — Л. Ф. Сегюр, англійський — Фітц-Герберт і два “грандеспань” принца Карл Йосиф де Лінь і від Києва — Карл-Генріх Нассау-Зіген. При цьому відзначимо, що граф Л. Ф. Сегюр, що перебував у Росії з березня 1785-го до 11 жовтня 1789 року як посол, пізніше член Французької Академії наук, є автором восьми перекла-

дених російською мовою книг. Він також залишив цікаві свідчення подорожі. Карл-Генріх Нассау-Зіген (принц Нассауський), перебуваючи на військовій службі у Франції, Іспанії, Австрії, а з 1788 до 1794 року й Росії, писав щоденні листи своїй дружині, що залишилася у Варшаві²¹. Загалом до кортежу входило 32 вищих чиновники. А якщо порахувати кількість лакеїв, кучерів, форейторів, перукарів, камердинерів, кухарів із кухарчуками, кондитерів, музикантів, скороходів і двох арапів, то кількість становитиме майже 200 осіб²².

На кордоні повітів мандрівницю зустрічали предводителі дворянства та верхоконні дворяни в парадних мундирах і на кращих конях. Передбачалися всі деталі екіпіровки — від рукавичок і штіблет до збруї з обов’язковою бахромою. Регламентувалася також поведінка населення під час зустрічі кортежу. Заборонялося, наприклад, перебігати вулиці, покривати їх ялиником, знаходитися хворим і покаліченим серед натовпу зустрічаючих. Дозволялося покривати вулиці травою та польовими квітами. Жінкам і дівчатам дозволялося підносити квіти імператриці²³.

Окремими розпорядженнями Г. О. Потьомкіна передбачалася й розважальна програма для подорожуючих. Італійському композиторові й капельмейстерові Джузеппе Сарті замовили урочисту ораторію до приїзду імператриці до Криму, “щоб її створено було найпишнішим і величнішим чином”. Таврійський архієпископ Амвросій отримав розпорядження виголосити в Кременчуці вітальну промову, причому замовник не обмежився загальними настановами відносно її змісту, а зажадав, аби її було вивчено напам’ять і виголошено з чіткою дикцією. Лейтмотив вітальної промови — про перетворення “безлюдної землі на сад плодоносний”. Щодо приєднання Криму проповідник мав заявити, що імператриця “народ раніше шкідливий зробила нам побратимом”. Закінчувати панегірик треба було словами: “Сей край славі її належить, а тому народу цього була суто мати”²⁴.

3 січня 1787 року санний поїзд імператриці Катерини II, що складався з 14 карет, 124 саней з кибитками при 40 запасних санях, під залпи гарматного салюту відправився в дорогу зі столиці. За спогадами сучасника: “Її імператорська величність, міністри, вищі сановники та дипломати розмістилися в чотирнадцяти санях. Насправді це не просто сани, а

зручні будиночки на полозах із кріслами, подушками, килимами, диванами та столами. Світло до них потрапляє через три вікна, влаштовані з кожного боку. Сани такі високі, що в них можна стояти. Упряжки на вісім або десять коней тягнуть по снігу ці царські салони. Свита та прислуга тісняться в 164 скромніших санях. Шістсот коней чекають поїзда на кожній станції. Для того щоб кучери не збилися в оманливій близьні засніжених полів, Потьомкін звелів уздовж усього шляху розвести величезні вогнища, вогонь у них мав підтримуватися день і ніч, поки не проїде весь поїзд. Подорожні зупиняються або в казенних будинках, найретельнішим чином обставлених для такого випадку, або ж у приватних власників, яким заздалегідь заплачено за впорядкування житла в належний вигляд. Безліч слуг прибувають на місце до приїзду государині та її гостей. Коли ті ступають на землю, на багатому столі їх уже чекають гарячі страви. Кожного разу користуються новим посудом, новими скатерттинами та серветками, які потім залишаються в дарунок або власникові, якщо всі зупинялися в приватному будинку, або кому-небудь зі свити, коли йшлося про казенний будинок²⁵.

Імператриця і в дорозі істотно не змінила розпорядку дня: вставала о 6 ранку, займалася справами з міністрами, потім снідала та приймала гостей. О 2 годині дня кортеж зупинявся на обід, а о 7 — вечерю. Єдине відхилення від звичайного розпорядку дня полягало в тому, що імператриця вирушала спати не о 10–11 вечора, а о 9 годині. 29 січня (8 лютого) Катерина II прибула до Києва, де вимушена була затриматися на три місяці із-за пізнього звільнення річки від льоду. Київ справив на імператрицю похмуре враження. Сина вона сповіщала, що, прибувши до Києва, вона шукала, де місто, “але й досі нічого не знайшла, крім двох фортець і передмість; усі ці розрізнені частини зветься Києвом і змушують думати про минулу велич цієї стародавньої столиці”²⁶.

Кількість свити, що супроводжувала Катерину II під час подорожі, в Києві збільшилася. Тут до неї приєдналися: Г. О. Потьомкін, О. В. Суворов, архієпископ Амвросій (Каменський), Ф. Міранда, граф О. М. Штакельберг та інші²⁷.

Усі супутники вважали своїм обов'язком вихвалити діяння імператриці, всіляко лестити їй, розважати її по-різному. Прихильники Катерини II захоплювалися пишнотою й роз-

кішню поїздки, в захоплених виразах хвалили все побачене, а головне — силу та значення війська і флоту. Мисль про користь, яку імператриця приносила Росії через свою подорож, була не лише головним предметом пишномовних і багатослівних вихвалень, сказаних у присутності Катерини, але також була улюбленою темою бесід, що відбувалися між імператрицею та її супутниками²⁸. Придворний етикет по можливості спрощувався, а строгі форми церемоніалу використовувалися лише при офіційних зустрічах.

Кожен з іноземних співбесідників виражав відомі державні інтереси та мав певну політичну програму. Питання про Оттоманську Порту, бажання прусського короля Фрідріха Вільгельма II втрутитися у справи інших держав, складне становище Франції, що наближалася до революції, цікавили всіх, хто супроводжував імператрицю.

Із тактом і справжньою дипломатичною майстерністю Катерина керувала бесідами, даючи розмовам потрібний їй напрям і стримуючи того або іншого співбесідника. Часто такі діалоги мали важливе політичне значення. Імператриця ретельно стежила за напрямом думок іноземних дипломатів, але конкретних розмов про політику не вела²⁹.

Із перших днів цієї подорожі граф Л. Ф. Сегюр прагнув знайти кращий спосіб для виконання свого завдання, що полягало в укладенні торговельної угоди, тоді як Фітц-Герберт прагнув переконати імператрицю в перевагах, які вона отримає від зближення з Англією, а Кобенцель наполягав на необхідності абсолютного збігу поглядів між Росією й Австрією. На боці Л. Ф. Сегюра в цій справі був Г. О. Потьомкін. Катерина II підписала російсько-французьку торговельну угоду. Франція була зацікавлена в можливостях, що відкрилися, в торгівлі з Росією і поступово займала все доброзичливішу позицію щодо південної політики російської імператриці. Однією з перших торговельних компаній у Херсоні стала французька. Британські політики, додержуючись доктрини підтримки європейської рівноваги, почали збирати коаліцію, спрямовану проти російсько-австрійського альянсу³⁰.

Після скресання Дніпра подорож продовжилася по воді, розпочавшись 22 квітня, і проходила із затримками: замість 9 днів вона тривала 14, оскільки корабель імператриці неодноразово сідав на мілину³¹.

У Каневі відбулася зустріч Катерини II з фаворитом її молодості Станіславом-Августом (Понятовським), зведеним нею в королі Речі Посполитої. На зустрічі, що мала суто офіційний характер, був присутній також князь Г. О. Потьомкін. Л. Ф. Сегюр відмітив: “Після взаємного поклону, поважного, гордого й холодного, Катерина подала руку королю, і вони ввійшли до кабінету, в якому пробули з півгодини”. Увечері король дав бал, але імператриця відмовилася на ньому бути. Де Лінь записав у щоденнику: “Король чекав нас біля Канева, він прожив тут три місяці й три мільйони для побачення з імператрицею”³². Приїхати до Києва під час перебування там Катерини II Станіслав Понятовський не міг, оскільки польське право не дозволяло королю відлучатися з країни на довгий час без відповідного дозволу сейму. Проїзд імператриці повз польський кордон при тодішньому становищі Польщі був важливою політичною акцією. Король і його партія прагнули до союзу з Росією, чекаючи від цього вигод, зокрема в разі розриву стосунків Росії з Туреччиною.

30 квітня флотилія пришвартувалася в Кременчуці — першому місті Новоросії, де керував Г. О. Потьомкін. Він супроводжував карету імператриці на чолі офіційних осіб. Під час обіду 186 музикантів і співців розважали мандрівницю. Катерина II оцінила старання правителя краю. Вона писала І. П. Салтикову: “У Кременчуці нам усім дуже сподобалося, особливо після Києва, <...> і якби знала, що Кременчук такий, як я його побачила, я б давно переїхала”. Далі йшли компліменти на адресу Г. О. Потьомкіна: війська утримуються в справності й заслужили похвали іноземних міністрів, недоїмок немає, тоді як у трьох губерніях вони досягають мільйона рублів³³.

У Херсоні відбулася зустріч імператриці ще з однією коронованою особою — австрійським імператором Йосифом II, що подорожував під ім'ям графа Фанкельштейна (Йосиф супроводжував її до Кізі-Кермана за Феодосією)³⁴. Місто вразило імператрицю двома тисячами фундаментальних будівель, арсеналом, верф'ю. Але на Йосифа II місто не справило враження, через його недоброзичливе ставлення до Г. О. Потьомкіна. Князь і тут організував пишну й марнотратну зустріч. Так, дорогу протяжністю в півверсти від палацу, де зупинялася Катерина II, до верфі було покрито зеленим сукном. Імператриця не вдовольнялася роллю глядачки, що байдуже оглядала Хер-

сон. Вона поспішила поділитися захопленням із бароном Ф. М. Гріммом, за звичаєм дещо прикрасивши побачене: “Херсону немає ще й восьми років від заснування, а його вже можна вважати одним із кращих військових і торговельних міст імперії: всі будинки збудовані з тесаних каменів; місто має шість верст у довжину, його місцезнаходження, ґрунт, клімат незрівнянні, в ньому, зонайменше, від десяти до дванадцяти тисяч мешканців усяких націй; у ньому можна дістати все, що завгодно, не гірше за Петербург”³⁵.

Катерина виїхала з Херсона 17 травня і через два дні прибула на кримську землю. “Монархиня, — оповідає Л. Ф. Сегюр, — побажала, аби під час її перебування в Криму її охороняли татари, що зневажали жіночу стать. Цей несподіваний досвід довірливості вдався, як великий відважний подвиг”³⁶.

Уранці переїхали Перекоп і обідали біля П'яти Колодязів. Тут імператриці показали 13 зразків місцевої солі³⁷. На Перекопських воротах за розпорядженням Г. О. Потьомкіна з'явився девіз: “Предпослала страх і принесла мир”³⁸. Звідси в подорожі по Криму її супроводжував конвой родовитих татарських мурз, кількістю до двох тисяч осіб вершників. Першу зупинку в Криму було призначено в Бахчисараї 21 травня в палаці кримських ханів, який спеціально для цього відремонтували. “Там ми, — хвалилася вона своєму другу баронові Ф. М. Грімму, — вийшли прямо в будинок ханів, там ми розміщені між мінаретами та мечетями, де кричать і моляться, співають і крутяться на одній нозі п'ять разів кожні 24 години”³⁹.

Л. Ф. Сегюр підкреслював, що імператриця, провівши в Бахчисараї п'ять днів, залишилася задоволеною побаченим: “В її очах світилася радість із приводу того, що вона зайняла трон ханів, які колись були володарями Росії”⁴⁰. Принц Карл-Генріх Нассау-Зіген, що перебував на російській службі, захоплювався ілюмінацією Бахчисарая: “З настанням ночі всі гори, що оточували місто, і всі будинки, розташовані амфітеатром, ілюмінувалися численними вогнями. Видовище було прекрасне”⁴¹.

Катерина з Йосифом II відвідали Успенський монастир і Чуфут-Кале, оглянули їхні пам'ятки, синагогу, відвідали будинок караїмського старости. Обід пройшов незвично пишно. На ньому, крім свити, були присутні 14 осіб, у тому числі генерал-аншеф М. В. Ка-

ховський, правитель області статський радник В. В. Коховський, посол Росії в Порті Я. І. Булгаков, муфтії Мусалов-ефенді, кадїескер Сеїт-Мехмет-ефенді та інші⁴².

22 травня мандрівники відправилися до Інкермана та Севастополя. Відвідання Севастополя стало кульмінацією всієї поїздки. Головною подією стала демонстрація Чорноморського флоту. В розпал урочистого обїду в дорожньому палаці імператриці на Інкерманських висотах за наказом Г. О. Потьомкіна відслонили завісу, що закривала вигляд з балкона, і несподівано перед усіма з'явилися гавань і флот, що стояв на рейді: 3 кораблі, 12 фрегатів, 20 дрібних суден, 3 бомбардирські човни та 2 брандери: всього 40 військових суден. На флагманському кораблі "Слава Катерини" було піднято кайзерпрапор (це право після Києва імператриця надала Г. О. Потьомкіну як головнокомандувачу Чорноморського флоту). Зі всіх гармат кораблі відкрили вогонь⁴³.

Один із почесних гостей принц Карл-Генріх Нассау-Зіген так описав цей момент у щоденнику: "Прибули опївдні до Інкермана: тут ми знайшли хороший будиночок, із вікон якого було видно Севастопольський рейд, і на ньому військовий флот, вишикуваний у бойовому порядку. Імператор був уражений, побачивши полк татар у бойовому порядку, а позаду його прекрасні військові судна, створені ніби чаклунством. Ми пообїдали. На ескадрі було піднято штандарт, подарований князеві Потьомкіну. <...> В ту хвилину, коли ескадра салютувала, государиня встала й піла за здоров'я імператора, сказавши: "Потрібно випити за здоров'я мого кращого друга". Вона була дуже задоволена бачити свої морські військові сили в цих водах"⁴⁴.

Після обїду імператриця сіла в шлюпку, замовлену Потьомкіним у Константинополї й у всьому схожу з султанською, "так само прибрану та забезпечену всіма речами", і відправилася до Севастополя. "Проїхали перед ескадрою, що складається з трьох 66-гарматних кораблів, трьох 50-гарматних фрегатів і десяти 40-гарматних фрегатів. Вони вітали імператрицю трьома залпами. <...> Всї були вражені красою гавані, прекрасними сходами з тесаного каменя й розкішною терасою, що вела до будинку імператриці, яка постійно повторювала, що зобов'язана всім цим князеві Потьомкіну. <...> "Сподїваюся, тепер не скажуть, що він ледачий", — говорила вона". — згадував К.-Г. Нассау-Зіген⁴⁵.

Побачене вразило й суворого імператора Йосифа II: "Всіх матросів вишикували на реях. Дивлячись на кількість їхню, можна зробити висновок, що їх достатньо для виконання служби на суднах. Потрібно зізнатися, що це було таке видовище, красивіше за яке важко побажати", — писав він своєму другу фельдмаршалові Л. П. Лассі⁴⁶. Наступний день пройшов в огляді Севастополя й зустрічах із офіцерами флоту, яких імператриця приймала в збудованому для неї палаці. Після святкувань у Севастополї імператриця зі своєю свитою наступного дня виїхала до Балаклави. Тут її зустрїв кінний загін озброєних "амазонок", що складався зі ста балаклавських гречанок, одягнених у барвистий екзотичний одяг⁴⁷. Також імператриця з гостями оглянула Байдарську долину.

Повернувшись назад, мандрівники через Бахчисарай прибули до Сїмферополя, де імператриця зупинилася в ще одному дорожньому палаці⁴⁸. Того ж дня кортеж виїхав до Карасубазара, де імператриця оглянула розквартировані в Криму війська, нагородила місцевих чиновників та мурз і вирушила далі — до Судака і Старого Криму. Останнім пунктом перебування імператриці в Криму була Феодосія, де на місцевому монетному дворі на честь імператора Йосифа II викарбували дві золоті монети. Після цього весь кортеж вирушив у зворотну дорогу.

7 червня імператриця прибула до Полтави. Тут, наступного дня, після огляду місця знаменитої Полтавської битви, влаштували парад кінних полків на чолі з Ю. В. Долгоруким і реконструкцію самої битви. Полтавські маневри стали фіналом подорожї, символом спадкоємності політики Петра I⁴⁹.

Подорож до Криму залишила в імператриці найзахопленіше враження. Повністю її задовольнила й діяльність Г. О. Потьомкіна. 13 липня 1787 року, завершивши подорож, вона надїслала князеві листа з Царського Села: "Третього дня закінчили ми свою шеститисячоверстну подорож, приїхавши на сю станцію в повному здоров'ї, а з того часу вправляємося розповідями про чарівне місцезнаходження вам довірених губерній та областей, про роботу, успіхи, радість, старанність, піклування і порядок вами влаштований усюди". В іншому листі імператриця ще раз підкреслила заслуги Г. О. Потьомкіна: "Ти мені служиш, а я вдячна. От і все тут. Ворогам своїм ти вдарив по пальцях старанністю до мене й ревністю до

справ Імперії”. Імператриця зобов’язалася оберігати князя від наскоків ворогів: “І будь упевнений, що я тебе захищатиму й оберігатиму”⁵⁰.

На пам’ять про подорож викарбували медаль із профілем Катерини на одному боці й картою подорожі на іншому. Навколо карти вився напис: “Шлях на користь”. До пари цій медальці викарбували й іншу — з профілем Потьомкіна та картою керованих ним російських губерній⁵¹.

Велична подорож мала декілька важливих наслідків. Головним із них стало посилення уваги до Криму в Європі, що згодом зумовило початок паломництва сюди численних європейських вояжерів, підготовку ними багатотомних прекрасно ілюстрованих фоліантів із описом невідомих земель. Факт поїздки імператриці на півострів, висвітлення цих подій у найвищих колах, видання маршруту поїздки та щоденника О. В. Храповицького окремими книгами, масове роздавання вельможам кримських земель не могли не позначитися і на увазі до півострова російських освічених кіл.

Не змусили себе чекати й розпочаті поїздки сюди зацікавлених багатих росіян з обов’язковим для того часу виданням щоденників і спогадів із враженнями про екскурсію⁵². Другий наслідок подорожі виявився серйознішим — у Стамбулі поїздку до Криму розцінили як зухвалий виклик Османській імперії, як намір Росії навіки закріпити за собою півострів. Не залишився без уваги турок і напис на одній із тріумфальних арок у Херсоні, що теж мав провокаційний характер: “Шлях до Константинополя”. Порта вирішила оголосити Росії війну. Катерина II не чекала такої розв’язки. Росія, втім, як і Туреччина, не була готова до війни⁵³. Противникам Г. О. Потьомкіна так і не вдалося вселити імператриці ворожих почуттів до правителя Новоросії — вона переконалася в успішній діяльності свого соратника. Престиж фаворита не впав, а, навпаки, зміцнився. Катерина II, звісно ж, ніяк не коментувала натяки на руйнівні для країни результати свого вояжу — він обійшовся казні за різними підрахунками на суму від семи до десяти мільйонів рублів.

Джерела та література

- 1 Молева Н. М. “Потемкинские деревни” // Вопросы истории. — 1967. — № 4. — С. 212.
- 2 Павленко Н. И. Екатерина Великая. — М., 2000. — С. 192.
- 3 Лосев Д. А. Луи-Филипп де Сегюр: “Путь на пользу” // Крымский альбом. — 1997. — Вып. 2. — С. 14.
- 4 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 283.
- 5 Бушков А. А. Екатерина II. — М., 2007. — С. 331.
- 6 Широков В. А. Самое дорогое путешествие // Крымские известия. — 1997. — 21 мая. — С. 4.
- 7 Гуркович В. Екатерининские мили // Русский мир. — 1997. — № 1. — С. 5.
- 8 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 285.
- 9 Лопатин В. С. Светлейший князь Потемкин. — М., 2004. — С. 105.
- 10 Маркевич А. Материалы архива канцелярии Таврического губернатора относящие-ся к путешествию императрицы Екатерины II в Крым в 1787 г. // ИТУАК. — 1891. — № 11. — С. 82.
- 11 Павленко Н. И. Вказ. праця. — С. 196.
- 12 Труайя А. С. Вказ. праця. — С. 188.
- 13 Лосев Д. А. Вказ. праця. — С. 13.
- 14 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 288.
- 15 Кимайкина Н. Самый роскошный тур в истории Тавриды // Новый Крым. — 1997. — № 1. — С. 33.
- 16 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 285.
- 17 Дружинина Е. Н. Северное Причерноморье. 1775–1800. — М., 1959. — С. 41.
- 18 Лопатин В. “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. — 2004. — № 6. — С. 49.
- 19 Колесникова Н. Н. И точный слог, и легкая словесность: Описание путешествий в Крым конца XVIII — середины XIX вв. // Пилигримы Крыма-98: Путешествия по

- Крыму, путешественники о Крыме: Международная научная конференция: Материалы. — Симферополь, 1998. — С. 42.
- 20 Лосев Д. А. Вказ. праця. — С. 15.
- 21 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 286.
- 22 Бушков А. А. Екатерина II. — М., 2007. — С. 332.
- 23 Брикнер А. Г. История Екатерины Второй. — М., 1998. — С. 315.
- 24 Бологина Н. Ю. Князь Потемкин. Герой эпохи Екатерины Великой. — М., 2006. — С. 150.
- 25 Труайя А. С. Вказ. праця. — С. 189.
- 26 Павленко Н. И. Вказ. праця. — С. 201.
- 27 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 287.
- 28 Брикнер А. Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. — М., 2004. — С. 56.
- 29 Там само. — С. 57.
- 30 Валишевский К. Вокруг трона. — М., 1990. — С. 174.
- 31 Лопатин В. С. Суворов и Потемкин. — М., 1992. — С. 100.
- 32 Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. — СПб., 1870. — С. 146–162.
- 33 Лопатин В. С. Светлейший князь Потемкин. — М., 2004. — С. 84.
- 34 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 289.
- 35 Брикнер А. Г. Вказ. праця. — С. 58.
- 36 Данилевский Н. Я. Екатерина Великая // Берега Тавриды. — 1992. — № 3. — С. 179.
- 37 Зарубин В. В Крыму императрицу встречали тринадцатью сортами соли: к 215-й годовщине путешествия в Крым Екатерины II // Крымское время. — 2002. — 30 мая. — С. 3.
- 38 Маркевич А. И. Вказ. праця. — С. 130.
- 39 Мальгин А. В. Русская Ривьера. — Симферополь, 2004. — С. 14.
- 40 Сегюр Л. Ф. Екатерина II в Крыму // Берега Тавриды. — 1997. — № 4/6. — С. 185–186.
- 41 Лопатин В. “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина. — 2004. — № 6. — С. 47.
- 42 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 290.
- 43 Стельмах И. “Посещал сей город царь...”: Романовы в Севастополе // Крымская Ривьера. — 2004. — № 8. — С. 13.
- 44 Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 291.
- 45 Стельмах И. Вказ. праця. — С. 13.
- 46 Лопатин В. “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. — 2004. — № 6. — С. 48.
- 47 Строгонов А. А. Хранители крымских границ от Екатерины Великой до наших дней, 1776–2006. — Севастополь, 2006. — С. 17.
- 48 Широков В. А. Первые строения Симферополя: Путевой дворец Екатерины здания присутственных мест и др. // Крымские известия. — 2004. — 20 ноября. — С. 6.
- 49 Лопатин В. “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина. — 2004. — № 6. — С. 49.
- 50 Павленко Н. И. Вказ. праця. — С. 206.
- 51 Лосев Д. А. Вказ. праця. — С. 17.
- 52 Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII — начало XX века). — Киев, 1999. — 212 с.
- 53 Голубев Н. Н. Екатерининская империя. — М., 2002. — С. 199.

Gennady Kaushliev

“The Way to benefit”: Crimean journey of Empress Catherine II in the context of studying of the province

The role is considered of the Crimean journey of Empress Catherine II for the further development of the province. It's revealed the importance of travel to the diplomatic interests of the Russian Empire. It is concluded that the trip opened the beginning of the scientific study of the peninsula.

Key words: Crimea, Catherine II, travel, local history.